Samvid Multidisciplinary Research Journ
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

" બનાસકાંઠામાં આવેલ અનુસૂચિત જનજાતિની સામાજિક સ્થિતિ અને કાયદો "

સવિતાબેન ચમનાભાઈ માજીરાણા
પીએચ.ડી. રિસર્ચ સ્કોલર, કાયદા વિભાગ
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત)

1. પ્રસ્તાવના:-

ભારત એક લોકશાહી રાષ્ટ્ર હોવાની સાથે સાથે ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ અને જનજાતિઓનો સમન્વય છે. ભારતીય બંધારણમાં જેમને 'અનુસૂચિત જનજાતિ' (Scheduled Tribes) તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે,તેઓ આ દેશના મૂળ નિવાસીઓ છે અને પ્રકૃતિના ખોળામાં રહીને પોતાની આગવી ઓળખ જાળવી રાખી છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લો પશ્ચિમમાં રણ પ્રદેશ અને પૂર્વમાં અરવલ્લીની દુર્ગમ ગિરિમાળાઓ વચ્ચે વિસ્તરેલો છે. આ જિલ્લાની પૂર્વીય સરહદ રાજસ્થાન રાજ્ય સાથે જોડાયેલી હોવાથી અહીંના જનજાતિ સમુદાયો પર ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક એમ બંને પ્રભાવો જોવા મળે છે. ખાસ કરીને દાંતા અને અમીરગઢ તાલુકાઓ આદિવાસી સંસ્કૃતિના ધબકાર સમાન છે. અહીં વસતા ભીલ અને ગરાસિયા સમુદાયો સદીઓથી જંગલો, પહાડો અને ખીણોમાં રહીને આધુનિકતાના પ્રભાવ વચ્ચે પણ પોતાની ભાષા, રીત-રિવાજો અને પરંપરાગત વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખવામાં સફળ રહ્યા છે.

ઐતિહાસિક રીતે જોઈએ તો, આ સમુદાયો હંમેશા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને આત્મનિર્ભર રહ્યા છે. અંગ્રેજોના શાસનકાળ દરમિયાન અને તે પૂર્વે પણ તેઓએ પોતાની જમીન અને જંગલના રક્ષણ માટે લડતો આપી છે. પરંતુ, આધુનિક યુગમાં વધતી જતી વસ્તી, જંગલોનું ઘટતું પ્રમાણ અને ટેકનોલોજીના પ્રવેશને કારણે તેમના પરંપરાગત જીવનના માળખામાં મોટા ફેરફારો આવ્યા છે. શિક્ષણ અને શહેરીકરણના પ્રભાવ હેઠળ તેમની જીવનશૈલી 'નિર્વાહલક્ષી' અર્થતંત્રમાંથી 'બજારલક્ષી' અર્થતંત્ર તરફ વળી રહી છે.

2.ભૌગોલિક વ્યાપ અને મુખ્ય જનજાતિઓ:-

બનાસકાંઠામાં મુખ્યત્વે દાંતા અને અમીરગઢ તાલુકાઓમાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી કેન્દ્રિત થયેલી છે. આ વિસ્તાર અરવલ્લીની પહાડીઓથી ઘેરાયેલો છે. મુખ્ય જનજાતિઓ: ભીલ, ગરાસિયા અને ડામોર વગેરે વસવાટ કરે છે. સમાજ રહેઠાણ: છૂટાછવાયા ઘરો (ફળીયા પ્રથા) અને ડુંગરાળ વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે.

3. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિશ્લેષણ:-

Samvid Multidisciplinary Research Journ
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

આદિવાસી સમાજ તેની આગવી પરંપરાઓ માટે ઓળખાય છે, જે આધુનિકીકરણ છતાં જળવાઈ રહી છે. રહેઠાણ (ફળીયા પ્રથા) મેદાની વિસ્તારોની જેમ અહીં ગામડાં ગીચ હોતા નથી. પહાડો પર છૂટાછવાયા ઘરો હોય છે, જેને 'ફળીયા' કહેવામાં આવે છે. આ રચના પાછળ સુરક્ષા અને ખેતીની જમીનનું રક્ષણ મુખ્ય કારણ હોય છે.

કુટુંબ અને લગ્ન વ્યવસ્થા: અહીં પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થા છે. લગ્ન પ્રસંગે 'દાયપો' (કન્યા પક્ષને આપવામાં આવતી રકમ) જેવી પરંપરાઓ આજે પણ પ્રચલિત છે, જોકે તેમાં સામાજિક સુધારા પણ આવી રહ્યા છે. કલા અને ઉત્સવ: 'ગેર' નૃત્ય અને પરંપરાગત વાદ્યો તેમના ઉત્સવોમાં પ્રાણ ફૂંકે છે. અંબાજી નજીકના મેળાઓ તેમના માટે સામાજિક મેળાપનું મોટું માધ્યમ છે.

બનાસકાંઠાના આદિવાસીઓ, ખાસ કરીને ભીલ અને ગરાસિયા સમુદાયો, એક વિશિષ્ટ સામાજિક માળખું ધરાવે છે જે આધુનિક શહેરી સમાજ કરતા તદ્દન અલગ છે.

❖ રહેઠાણ અને વસવાટનું માળખું (ફળીયા પ્રથા):-

અહીંના આદિવાસીઓ સમૂહમાં ગામ બનાવીને રહેવાને બદલે છૂટાછવાયા રહેવાનું પસંદ કરે છે. પહાડો કે ટેકરીઓ પર એક જ પરિવારના પાંચ-સાત ઘરો સાથે હોય તેને 'ફળીયું' કહેવાય છે. કારણ કે આ પ્રથા પાછળનું મુખ્ય કારણ ખેતીની જમીનની નજીક રહેવું અને જંગલી જાનવરો કે દુશ્મનોથી રક્ષણ મેળવવાનું હતું. આજે પણ દાંતા અને અમીરગઢના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં આ પ્રથા જોવા મળે છે. ઘરની બનાવટ પરંપરાગત ઘરો માટી, વાંસ અને નળિયાના બનેલા હોય છે, જે ઉનાળામાં ઠંડક અને શિયાળામાં હૂંફ આપે છે.

❖ સામાજિક માળખું અને કુટુંબ વ્યવસ્થા:-

સમાજમાં પિતા કે વડીલ પુરુષનું સ્થાન સર્વોપરી હોય છે. વંશવેલો પિતાના નામે ચાલે છે. સ્ત્રીઓનું સ્થાન પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થા હોવા છતાં, આદિવાસી સ્ત્રીઓ આર્થિક રીતે ખૂબ સક્રિય હોય છે. ખેતીકામ, પશુપાલન અને જંગલમાંથી ચીજવસ્તુઓ લાવવામાં સ્ત્રીઓનો ફાળો ૭૦% જેટલો હોય છે. સામાજિક નિર્ણયોમાં પણ સ્ત્રીઓનો મન મનાવવામાં આવે છે. આ સમાજમાં 'હાલમો' (સામૂહિક મદદ) જેવી પ્રથા છે. જો કોઈ એક વ્યક્તિનું ઘર બનાવવાનું હોય કે ખેતી કરવાની હોય, તો આખું ફળીયું વગર વેતને મદદ કરવા આવે છે.

❖ લગ્ન પ્રથા અને સામાજિક રિવાજો:-

આદિવાસી લગ્ન પ્રથા અન્ય હિન્દુ સમાજો કરતા ભિન્ન છે. દાયપો (કન્યા પક્ષનું મૂલ્ય) આ પ્રથામાં વર પક્ષ દ્વારા કન્યા પક્ષને પશુ, અનાજ કે રોકડ રકમ આપવામાં આવે છે. આનો હેતુ કન્યાના પિતાને તેમની દીકરી (જે આર્થિક રીતે મદદરૂપ હતી) ના જવાથી થતા નુકસાનની ભરપાઈ કરવાનો છે. મેળામાં લગ્ન એ ઐતિહાસિક રીતે અમીરગઢ અને દાંતાના મેળાઓમાં યુવક-યુવતીઓ એકબીજાને પસંદ કરી લગ્ન કરતા હતા, જે એક

પ્રકારની લોકશાહી પસંદગી હતી. આ સમાજમાં છૂટાછેડા (ઝઘડો) લેવાની પ્રક્રિયા સરળ છે અને સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને સમાન હક છે.

❖ **ધાર્મિક માન્યતાઓ અને લોકસાહિત્ય:-**

પ્રકૃતિ પૂજા: તેઓ સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી અને પહાડોની પૂજા કરે છે. 'ડુંગરા દેવ' તેમના રક્ષક ગણાય છે. કુળદેવી તરીકે મોટાભાગના ગરાસિયા અને ભીલ સમુદાયો અંબાજી માતાને પોતાની આદ્યશક્તિ માને છે. ભાદરવી પૂનમના મેળામાં આ સમુદાયો પગપાળા આવીને પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે. અંધશ્રદ્ધા અને ભુવા પ્રથા હજુ પણ શિક્ષણના અભાવે માંદગી કે સંકટ સમયે ડોક્ટરને બદલે 'ભુવા' (તાંત્રિક) પાસે જવાની પ્રથા અસ્તિત્વમાં છે, જોકે તેનું પ્રમાણ હવે ઘટી રહ્યું છે.

❖ **ઉત્સવો અને કલા:-**

હોળી (ગોળ ગધેડાનો મેળો) આદિવાસીઓનો સૌથી મોટો તહેવાર છે. આ સમયે સ્થળાંતરિત થયેલા લોકો પણ પોતાના વતન પાછા ફરે છે. હોળીના ગીતો અને નૃત્યો તેમની ઓળખ છે. લોકસંગીતમાં વાંસળી, ઢોલ અને મંજીરા તેમના મુખ્ય વાદ્યો છે. તેમના ગીતોમાં પ્રકૃતિ, શૌર્ય અને પ્રેમની વાતો હોય છે.પોશાકમાં પુરુષોમાં ધોતિયું, અંગરખું અને માથે ફેંટો (પાઘડી) જ્યારે સ્ત્રીઓમાં ઝૂલણું (ચણિયાચોળી) અને ચાંદીના ઘરેણાં (જેમ કે હાંસડી અને કડલા) લોકપ્રિય છે.

બનાસકાંઠાના આદિવાસીઓની સામાજિક સંરચના અત્યંત લોકશાહી અને સામૂહિકતા પર આધારિત છે. તેમની સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણ અને પર્યાવરણ જાળવણીના અંશો કુદરતી રીતે જ વણેલા છે. જોકે, આધુનિકીકરણના કારણે તેમની નવી પેઢી પરંપરાગત પેશા અને પોશાક છોડી રહી છે, જે સંસ્કૃતિના વિલોપનનો ભય પણ ઉભો કરે છે.

4. આર્થિક પરિસ્થિતિનું ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ:-

આર્થિક દ્રષ્ટિએ બનાસકાંઠાના આદિવાસીઓ મુખ્યત્વે પ્રાથમિક ક્ષેત્ર પર નિર્ભર છે:

- **ખેતી અને પશુપાલન:-**

ખેતીવાડી આજીવિકાનો મુખ્ય આધાર છે. આ વિસ્તારમાં ખેતી એ જીવન જીવવાની પદ્ધતિ છે, પરંતુ ભૌગોલિક મર્યાદાઓને કારણે તે પૂરતી નફાકારક નથી પથરાળ જમીન હોવાથી ખેતી મોટેભાગે વરસાદ આધારિત છે. મકાઈ એ તેમનો મુખ્ય ખોરાક અને પાક છે. જોકે, છેલ્લા દાયકામાં બનાસ ડેરીના સહયોગથી પશુપાલન એક ક્રાંતિ તરીકે ઉભરી આવ્યું છે. દરેક ઘરમાં દૂધનું ઉત્પાદન આર્થિક કરોડરજ્જુ સમાન બન્યું છે. ભૌગોલિક મર્યાદા દાંતા અને અમીરગઢમાં જમીન પથરાળ અને ઢોળાવવાળી છે. ચોમાસામાં વરસાદી પાણી વહી જવાથી જમીનનું ધોવાણ થાય છે, જેને રોકવા માટે 'ખેત તલાવડી' કે 'ચેકડેમ' જેવા માધ્યમો હજુ પૂરતા પ્રમાણમાં પહોંચ્યા નથી.

- **મુખ્ય પાક:** અહીંના ખેડૂતો મુખ્યત્વે મકાઈ (જે તેમનો મુખ્ય ખોરાક પણ છે), અડદ, મગ અને તુવેર જેવા કઠોળ પકવે છે. શિયાળામાં જ્યાં પાણીની સુવિધા છે ત્યાં ઘઉં અને રાઈનું વાવેતર થાય છે.
- **કૃષિ પદ્ધતિ:** હજુ પણ ઘણા અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં 'બળદ' દ્વારા પરંપરાગત ખેતી થાય છે. ખેતીમાં રાસાયણિક ખાતરને બદલે દેશી છાણીયા ખાતરનો ઉપયોગ વધુ થાય છે, જે અજાણતા જ 'ઓર્ગેનિક ખેતી' તરફનો સંકેત છે.

❖ **પશુપાલન અને ડેરી ઉદ્યોગ (આર્થિક પરિવર્તનનું એન્જિન):-**

જો બનાસકાંઠાના આદિવાસીઓની આર્થિક સ્થિતિમાં કોઈ મોટી ક્રાંતિ આવી હોય, તો તે પશુપાલન છે. જિલ્લાની બનાસ ડેરીએ અંતરિયાળ ગામડાઓમાં દૂધ મંડળીઓ સ્થાપી છે. આનાથી આદિવાસી પરિવારોને દર ૧૦ દિવસે રોકડ રકમ મળતી થઈ છે. ખેતી જ્યારે નિષ્ફળ જાય ત્યારે દૂધની આવક તેમને દેવામાંથી બચાવે છે. ખાસ કરીને આદિવાસી મહિલાઓ પશુપાલન દ્વારા આર્થિક રીતે આત્મનિર્ભર બની છે.

❖ **વન પેદાશોનું એકત્રીકરણ (Forest Produce):-**

આદિવાસીઓનો જંગલ સાથેનો નાતો આર્થિક પણ છે. તેઓ જંગલમાંથી ગુંદર, મધ, ટિમરુના પાન, મહુડાના ફૂલ અને વિવિધ જડીબુટ્ટીઓ એકઠી કરીને સ્થાનિક બજારમાં કે હાટમાં વેચે છે. મહુડાના ફૂલ અને ફળ (ડોળી) તેમની આર્થિક આવકનું મોટું સાધન છે. ડોળીમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે અને ફૂલનો ઉપયોગ ખાદ્ય પદાર્થો કે પીણાંમાં થાય છે.

❖ **સીઝનલ માઈગ્રેશન (મોસમી સ્થળાંતર): એક આર્થિક મજબૂરી:-**

આ વિશ્લેષણનું સૌથી નબળું પાસું સ્થળાંતર છે. દિવાળી પછી જ્યારે ખેતીમાં કામ ઓછું થઈ જાય છે અને પાણીની અછત સર્જાય છે, ત્યારે દાંતા અને અમીરગઢના અંદાજે ૪૦% થી ૫૦% પરિવારો સ્થળાંતર કરે છે. તેઓ મહેસાણા, અમદાવાદ કે રાજકોટ જેવા શહેરોમાં બાંધકામ સાઈટ પર મજૂરી કરવા અથવા મેદાની વિસ્તારોમાં કપાસ અને જીરું લણવા જાય છે. આ સ્થળાંતરને કારણે રોકડ આવક તો આવે છે, પરંતુ બાળકોનું શિક્ષણ છૂટી જાય છે અને આરોગ્ય પર માઠી અસર પડે છે.

❖ **લઘુ ઉદ્યોગ અને હસ્તકલાની નબળી સ્થિતિ:-**

બનાસકાંઠાના અન્ય વિસ્તારો (જેમ કે વાવ કે થરાદ) માં 'ભરતકામ' વિકસ્યું છે, પરંતુ આદિવાસી પટ્ટીમાં હસ્તકલાનું વ્યાપારીકરણ ઓછું થયું છે. વાંસકામ અને માટીકામ જેવી કલાઓ માત્ર સ્થાનિક વપરાશ પૂરતી મર્યાદિત રહી છે.

5. શિક્ષણ અને સાક્ષરતાનો પ્રવાહ (વિસ્તૃત વિશ્લેષણ):-

શિક્ષણ એ આદિવાસી સમુદાયના ઉત્થાન માટેની પાયાની જરૂરિયાત છે. બનાસકાંઠાના પછાત ગણાતા દાંતા અને અમીરગઢ તાલુકાઓમાં શિક્ષણની સ્થિતિમાં છેલ્લા બે દાયકામાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો આવ્યા છે.

❖ **શૈક્ષણિક માળખું અને સંસ્થાઓ:-**

આદિવાસી વિસ્તારોમાં ભૌગોલિક દુર્ગમતાને કારણે સામાન્ય શાળાઓ સુધી પહોંચવું મુશ્કેલ હતું, જેના ઉકેલ રૂપે વિશિષ્ટ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. આશ્રમશાળાઓ આ આદિવાસીઓનાં શિક્ષણનું

કેન્દ્રબિંદુ છે. અહીં બાળકોને રહેવા, જમવા અને ભણવાની મફત સુવિધા મળે છે, જેથી અંતરિયાળ પહાડોમાં રહેતા વાલીઓ પણ બાળકોને ભણાવવા પ્રેરાયા છે.એકલવ્ય મોડેલ રેસિડેન્શિયલ સ્કૂલ (EMRS) પ્રતિભાશાળી આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ મળે તે માટે અમીરગઢ અને અન્ય વિસ્તારોમાં આવી શાળાઓ કાર્યરત છે. કન્યા નિવાસી શાળાઓ ખાસ કરીને દીકરીઓના ડ્રોપ-આઉટ રેશિયોને ઘટાડવા માટે આ શાળાઓએ મોટી ભૂમિકા ભજવી છે.

❖ **સાક્ષરતા દરમાં થયેલો વધારો:-**

ઐતિહાસિક રીતે જોઈએ તો આ પટ્ટીમાં સાક્ષરતા દર ઘણો નીચો હતો. પરંતુ ૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરી અને ત્યારબાદના સર્વેક્ષણો મુજબ પુરુષ સાક્ષરતા દરમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો છે, પરંતુ સ્ત્રી સાક્ષરતા દર હજુ પણ જિલ્લાના સરેરાશ દર કરતા નીચો છે. યુવા પેઢીમાં હવે પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવાનું પ્રમાણ લગભગ ૯૦% સુધી પહોંચ્યું છે.

❖ **ડ્રોપ-આઉટ રેશિયો અને તેના કારણો:-**

શિક્ષણનો વ્યાપ વધવા છતાં, ઉચ્ચ પ્રાથમિક (ધોરણ ૮ પછી) અને માધ્યમિક સ્તરે બાળકો ભણવાનું છોડી દે છે. તેના મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ છે. ખેતીની મોસમમાં બાળકોને માતા-પિતા સાથે ખેતરમાં કે સ્થળાંતર વખતે મજૂરીમાં જોડાવાની ફરજ પડે છે. ભાષાકીય અવરોધ ઘરે બોલાતી આદિવાસી બોલી અને શાળામાં વપરાતી પ્રમાણિત ગુજરાતી ભાષા વચ્ચેનો તફાવત શરૂઆતના વર્ષોમાં શીખવાની પ્રક્રિયા ધીમી પાડે છે.હજુ પણ ઘણા ફળીયાઓથી માધ્યમિક શાળાઓ ૫ થી ૧૦ કિલોમીટર દૂર છે, જ્યાં જવા માટે વાહન વ્યવહારનો અભાવ નડે છે.

❖ **કન્યા કેળવણી અને સામાજિક જાગૃતિ:-**

સરકારની 'વિદ્યાલક્ષ્મી બોન્ડ' અને 'સરસ્વતી સાધના યોજના' (મફત સાયકલ વિતરણ) જેવી યોજનાઓએ આદિવાસી દીકરીઓને ઘરની બહાર કાઢી શાળા સુધી પહોંચાડી છે. શિક્ષિત થયેલી દીકરીઓ હવે લગ્ન અને સ્વાસ્થ્ય બાબતે જાગૃત થઈ છે, જે સમાજમાં બાળલગ્ન જેવી કુપ્રથાઓ ઘટાડવામાં મદદરૂપ થઈ છે.

❖ **ઉચ્ચ શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક તાલીમ:-**

હવે આદિવાસી યુવાનો માત્ર બી.એ. (B.A.) કે બી.કોમ. (B.Com.) સુધી મર્યાદિત ન રહેતા, આઈ.ટી.આઈ. (ITI) અને નર્સિંગ જેવા વ્યાવસાયિક કોર્સ તરફ વળ્યા છે. બનાસકાંઠાના અનેક આદિવાસી યુવાનો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓની તૈયારી કરીને પોલીસ દળ અને મહેસૂલ વિભાગમાં સરકારી નોકરીઓ મેળવતા થયા છે, જે સમગ્ર ફળીયા કે ગામ માટે પ્રેરણારૂપ બને છે.

6. સરકારી યોજનાઓ અને તેની અસર (વિસ્તૃત વિશ્લેષણ):-

બનાસકાંઠાના દાંતા અને અમીરગઢ જેવા પછાત તાલુકાઓને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા બહુઆયામી અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે.

❖ **વનબંધુ કલ્યાણ યોજના:-**

આ ગુજરાત સરકારની સૌથી મહત્વાકાંક્ષી યોજના છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય આદિવાસી વિસ્તારોમાં માળખાગત સુવિધાઓ સુધારવાનો છે. આ યોજના હેઠળ દાંતા-અમીરગઢના પહાડી વિસ્તારોમાં પાકા રસ્તાઓનું નિર્માણ થયું છે, જેના કારણે ૧૦૮ એમ્બ્યુલન્સ અને એસ.ટી. બસની સુવિધા છેવાડાના ગામો સુધી પહોંચી છે. સિંચાઈ માટે ચેકડેમ અને ખેત તલાવડીઓ બનાવવામાં આવી છે, જેનાથી ખેતીની ઉત્પાદકતામાં ૨૦-૩૦% નો વધારો જોવા મળ્યો છે.

❖ **પેસા (PESA - Panchayat Extension to Scheduled Areas) એક્ટ:-**

૧૯૯૬નો આ કાયદો આદિવાસીઓને જળ, જમીન અને જંગલ પર અધિકાર આપે છે. સ્થાનિક શાસન ગ્રામસભાઓને વધુ શક્તિ આપવામાં આવી છે. ગૌણ વન પેદાશોના વેચાણ અને ગામના વિકાસના નિર્ણયોમાં આદિવાસીઓની સીધી ભાગીદારી વધી છે.

- **સામાજિક રક્ષણ:** આ કાયદાને કારણે આદિવાસીઓની જમીન બિન-આદિવાસી વ્યક્તિ દ્વારા પચાવી પાડવાના કિસ્સાઓમાં કાયદાકીય અંકુશ આવ્યો છે.

❖ **આદિજાતિ પેટા યોજના:-**

બજેટનો એક નિશ્ચિત હિસ્સો માત્ર આદિવાસીઓના વિકાસ માટે વાપરવામાં આવે છે. વીજળીકરણ 'જ્યોતિગ્રામ યોજના' હેઠળ ખેતરો અને ઘરોમાં ૨૪ કલાક વીજળી પહોંચાડવાથી રાત્રિના સમયે કુવા પરથી પાણી વાળવાની સુવિધા અને બાળકોના અભ્યાસમાં સુધારો થયો છે. આવાસ યોજનામાં પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના હેઠળ કાચાં ઘાસના ઝૂંપડાઓને બદલે પાકાં મકાનોનું નિર્માણ થયું છે, જે સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને સુરક્ષા પૂરી પાડે છે.

❖ **વન અધિકાર અધિનિયમ (Forest Rights Act - 2006):-**

આ કાયદો આદિવાસીઓ માટે "ઐતિહાસિક અન્યાય" દૂર કરવા માટે લાવવામાં આવ્યો હતો. જમીનના પટ્ટા જે આદિવાસીઓ પેઢીઓથી જંગલની જમીન ખેડતા હતા, તેમને જમીનના માલિકી હક્ક (સનદ) આપવામાં આવ્યા છે. પડકાર એ છે કે હજુ પણ ઘણા પાત્ર લાભાર્થીઓ પુરાવાઓના અભાવે આ હકથી વંચિત છે, જે વહીવટી પ્રક્રિયાની જટિલતા સૂચવે છે.

❖ **આરોગ્યલક્ષી યોજનાઓ:-**

ખિલખિલાટ અને માતૃ વંદના યોજના સંસ્થાકીય સુવાવડ (Hospital delivery) ને પ્રોત્સાહન મળતા માતા અને બાળ મૃત્યુદરમાં મોટો ઘટાડો થયો છે. સિકલ સેલ એનેમિયા કંટ્રોલ પ્રોગ્રામ: બનાસકાંઠાના આદિવાસીઓમાં જોવા મળતી આ વારસાગત બીમારીના નિદાન માટે શાળાઓ અને ગામોમાં નિઃશુલ્ક તપાસ કેમ્પ યોજવામાં આવે છે.

❖ **કૌશલ્ય વર્ધન અને સ્વરોજગારી:-**

માનવ કલ્યાણ યોજના કડિયાકામ, દરજીકામ કે સુથારીકામ કરતા કારીગરોને સાધન-સહાય (કિટ) આપવામાં આવે છે. મુખ્યમંત્રી યુવા સ્વાવલંબન યોજના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓને ફીમાં મોટી રાહત અને શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. સરકારી યોજનાઓએ બનાસકાંઠાના આદિવાસીઓનો "ભૌતિક વિકાસ"

(રસ્તા, વીજળી, મકાન) તો કર્યો છે, પણ "માનવ વિકાસ" (ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ અને કુપોષણ મુક્તિ) માં હજુ લાંબો પંથ કાપવાનો બાકી છે. યોજનાઓના અમલીકરણમાં ભ્રષ્ટાચાર અને વચેટિયાઓની નાબૂદી માટે 'ડિજિટલ સાક્ષરતા' વધારવી અનિવાર્ય છે.

7. નિષ્કર્ષ:-

બનાસકાંઠા જિલ્લાના અનુસૂચિત જનજાતિના અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સમુદાય અત્યારે 'પરંપરા' અને 'આધુનિકતા' ના સંધિકાળ પર ઉભો છે. વિશ્લેષણના મુખ્ય તારણો નીચે મુજબ છે સકારાત્મક પરિવર્તન શિક્ષણનો વ્યાપ વધવાથી નવી પેઢીમાં જાગૃતિ આવી છે. પશુપાલન અને બનાસ ડેરીના નેટવર્કને કારણે આદિવાસી પરિવારોની આર્થિક સ્થિતિમાં સ્થિરતા આવી છે. પાકા રસ્તા અને વીજળી જેવી પાયાની સુવિધાઓએ તેમના એકલવાયા જીવનને મુખ્ય પ્રવાહ સાથે જોડ્યું છે. ગંભીર પડકારોમાં આટલા વિકાસ છતાં 'મોસમી સ્થળાંતર' (Seasonal Migration) એક મોટી સમસ્યા છે. આર્થિક મજબૂરીને કારણે થતું આ સ્થળાંતર બાળકોના શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય પર લાંબાગાળાની નકારાત્મક અસર કરે છે. પહાડી વિસ્તારોમાં સિંચાઈની સુવિધાનો અભાવ હજુ પણ ખેતીને વરસાદ આધારિત રાખે છે.બનાસકાંઠાના આદિવાસી વિસ્તારોમાં જો 'એગ્રો-પ્રોસેસિંગ' (મકાઈ અને કઠોળના એકમો) અને 'ઈકો-ટૂરિઝમ' (બાલારામ-અંબાજી અભયારણ્ય વિસ્તાર) ને સ્થાનિક સ્તરે વિકસાવવામાં આવે, તો યુવાનોનું સ્થળાંતર અટકી શકે છે. તેમની કલા અને હસ્તકલાને ઓનલાઈન માર્કેટ પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડવાની જરૂર છે. વિકાસ માત્ર ભૌતિક સુવિધાઓનો જ નહીં, પરંતુ તેમની સાંસ્કૃતિક ઓળખ જળવાઈ રહે તેવો હોવો જોઈએ. બનાસકાંઠાનો આદિવાસી સમાજ જો શિક્ષિત અને આત્મનિર્ભર બનશે, તો જ ગુજરાતના આ સરહદી જિલ્લાનો સર્વાંગી વિકાસ શક્ય બનશે.

8. સંદર્ભ :-

1. **શાહ ઘનશ્યામ “ગુજરાતના આદિવાસીઓ: પરિવર્તન અને પડકારો”, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૨૦૦૨.**
2. **જોશી વિદ્યુત “આદિવાસી ગુજરાત: સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક સંદર્ભ. સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડીઝ”, સુરત, ૧૯૯૮.**
3. **જાદવ જોરાવરસિંહ “ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ અને આદિવાસી ધરા”, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૫.**
4. **પટેલ તારાબેન “ગુજરાતની ભીલ જનજાતિ: એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ”, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૦.**
5. **ત્રિવેદી હર્ષદ “આદિવાસી સમાજ અને સંસ્કૃતિ”, અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૦.**

Samvid Multidisciplinary Research Journ
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

6. ડાયરેક્ટોરેટ ઓફ સેન્સસ ઓપરેશન્સ. જિલ્લા વસ્તી ગણતરી પુસ્તિકા: બનાસકાંઠા (District Census Handbook). ભારત સરકાર, ગાંધીનગર, ૨૦૧૧
7. મુખ્ય સંપાદક. ગુજરાત રાજ્ય ગેઝેટિયર્સ: બનાસકાંઠા જિલ્લો. ગુજરાત સરકાર, ગાંધીનગર, ૧૯૮૧.
8. આદિજાતિ વિકાસ વિભાગ. વનબંધુ કલ્યાણ યોજના: પ્રગતિ અહેવાલ. ગુજરાત સરકાર, ગાંધીનગર, ૨૦૨૦.